

ANALÝZA POTŘEB RODIN ZE SOCIÁLNĚ VYLOUČENÝCH LOKALIT S DĚTMI V NÁHRADNÍ RODINNÉ PÉČI

VÝZKUMNÁ ZPRÁVA

KVĚTEN 2018

Obsah

Úvod.....	3
Představení výzkumu	5
Metoda, výzkumné otázky, vzorek výzkumu	5
Specifika příbuzenské pěstounské péče	6
Výsledky výzkumu	11
(Pra)Rodičovská identita, cesta k náhradní rodinné péči	11
Struktury podpory a pomoci	14
Dítě v NRP ve škole a v kolektivu vrstevníků.....	20
Finanční, praktické a organizační stránky pěstounství.....	22
Obavy, sny a výhledy	28
Výhled do budoucna	30
Shrnutí	32
Seznam použité literatury	35

Poznámka k autorství textu:

Text výzkumné zprávy zpracoval Mgr. Petr Fučík, PhD. Přípravné fáze výzkumu realizovala Mgr. Kateřina Sidiropulu Janků, Ph.D. Sběr dat provedly Bc. Kristína Čajkovičová, Bc. Kateřina Čanigová a Bc. Andrea Mikutowská. Autorský kolektiv děkuje všem respondentkám, které se zúčastnily výzkumu!

TENTO TEXT NEPROŠEL PŘEDTISKOVOU ÚPRAVOU A NENÍ URČEN PRO PŘÍMOU PUBLIKACI

Úvod

Tato výzkumná zpráva je výstupem z kvalitativního šetření, jež realizoval Ústav populačních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně v rámci projektu *Doma s rodinou*. Projekt *Doma s rodinou* je aktivita organizací *IQ Roma servis a DROM, romské středisko* a klade si za cíl „zvýšit kvalitu práce při doprovázení příbuzenských pěstounských rodin ze sociálně znevýhodněného prostředí s cílem podpořit pěstounské formy náhradní rodinné péče u dětí nacházejících se v biologické rodině“.¹ Jádrem projektu, jenž je podpořen grantem Nadace Sirius,² jsou setkání pracovních skupin odborníků, směřující k zefektivnění služeb, sdílení zkušeností a návrhy úprav. **Tato výzkumná zpráva je jedním z podkladů k jednání pracovních skupin. Jejím smyslem je shrnout základní prvky situace rodin z vyloučených lokalit s dětmi v příbuzenské náhradní rodinné péči – tedy analyzovat jejich potřeby ve specifickém prostředí sociálně vyloučených lokalit³ v Brně s cílem zlepšit kvalitu práce při jejich doprovázení.**

Náhradní rodinná péče tvoří vedle institucionální péče jednu ze dvou možností, jak zabezpečit děti, jejichž rodiče nemohou nebo nechtějí sami výchovu zajistit. Vývoj obou institucí je v České republice specifický a je ovlivněn legislativními i sociálními změnami, zejména ve spojení s nástupem a odezníváním komunistického režimu. Tyto diskontinuity mají také patrný vliv na obraz pěstounské péče v očích veřejnosti, v médiích, samozřejmě také ovlivňují postoje samotných pečujících i profesionálů, kteří s pečujícími rodinami pracují.

Během 50. let 20. století byla náhradní rodinná péče masově nahrazena institucionální výchovou a tato změna odráží celospolečenský trend směrem k domnělé racionalizaci forem péče o děti.⁴ Je tedy pochopitelné, že v daném společenském kontextu byla dominance institucionální péče o opuštěné děti logickým následkem vývoje socialistické společnosti. Ačkoli v 70. letech minulého století došlo k uvolnění možností pěstounské péče (opět ne náhodou ruku v ruce s přehodnocením postoje k rané péči a délce mateřské dovolené), s následky se

¹ Převzato z webové prezentace projektu. Blíže viz: <http://igrs.cz/cs/projekty/doma-s-rodinou>

² Blíže k tomu zde: <https://www.nadacesirius.cz/o-nas/27-podporene-projekty/128-doma-s-rodinou>

³ K definici termínu vyloučená lokalita viz MPSV 2018.

⁴ Připomeňme, že mateřská dovolená v padesátých letech trvala jen několik měsíců a rodiče byli z oficiálních zdrojů ujišťováni o různých výhodách inovací. Pediatři doporučovali umělé mléko jako vyváženější variantu kojenecké stravy, psychologové vyzdvihovali možnost jeslí a mateřských škol již od raného mládí stimulovat vývoj dítěte takovým způsobem, jemuž „neprofesionální“ a „nepoučení“ rodiče nemohou kvalitativně konkurovat. (Možný 2006)

česká společnost potýká dosud, což je patrné i na příkladu diskusí o zrušení dětských domovů a převedení této péče do podoby náhradních rodin. V legislativě přetrvávají vedle sebe instituty *péče jiné osoby a pěstounské péče*, přičemž už nyní lze předznamenat, že tato rozdílná právní uchopení prakticky totožných pečovatelských situací se budou objevovat napříč mnoha výsledky naší analýzy jako základní faktor nerovnosti v šancích daných rodin. Podstatný rozdíl je pochopitelně ve finančním zabezpečení dávkami pěstounské péče, nicméně z hlediska prevence sociální patologie jsou klíčové nástroje práce s pěstounskými rodinami.

Dávky pěstounské péče tvořily v roce 2016 výdaje státního rozpočtu ve výši 2,8 miliard korun a jejich objem trvale roste, přičemž k největšímu zvýšení došlo v roce 2013 spolu se změnou právní úpravy těchto dávek. Většina tohoto nárůstu jde na vrub zvýšení *odměny pěstouna, příspěvku na úhradu potřeb dítěte* rostou pomaleji. Největší objem vyplacených dávek eviduje MPSV v Moravskoslezském kraji, dále v kraji Ústeckém, Středočeském a Jihomoravském. (ČSÚ 2017)

V roce 2016 bylo v České republice svěřeno do pěstounské péče 1892 dětí, z toho 1295 bylo svěřeno do péče příbuzných, nebo blízkých osob.⁵ Procentuálně vyjádřeno, jde o podíl 68 % případů. Ještě vyšší podíl příbuzenské péče (83 %) nacházíme v případě *svěření do péče jiné osoby* (v roce 2016 jich bylo celkem 1297).⁶ Příbuzenská péče se tedy v České republice, podobně jako jinde ve světě, stává dominantním modelem (srov. Gibbs, Müller 2000).

Celkový počet dětí umístěných v pěstounské péči byl v roce 2016 přibližně 11 tisíc případů a počet osob, které mají svěřeno alespoň jedno dítě do pěstounské péče, je taktéž roven 11 tisícům. Z této skupiny tvoří prarodiče 57 % a jiní příbuzní dalších 14 % - příbuzní tedy tvoří 71 % pěstounů. Ze 4200 osob, které vykonávají péči jiné osoby, je prarodičů 84 % a jiných příbuzných 10 % - celkově tedy příbuzní tvoří 94 % pečovatelů, kteří nemají nárok na dávky pěstounské péče. (MPSV 2017)

⁵ Zde musíme brát v úvahu spíše jen poměry než absolutní čísla, protože jedno dítě může být do péče svěřeno vícekrát, zároveň jej mohou evidovat různá pracoviště. I přesto se domníváme, že podíl dětí svěřených do péče příbuzných dává důležitou informaci o rozsahu příbuzenské náhradní rodinné péče.

⁶ Pramenem pro tyto statistiky je Roční výkaz o výkonu sociálněprávní ochrany dětí za rok 2016 (MPSV 2017).

Představení výzkumu

Metoda, výzkumné otázky, vzorek výzkumu

Pro tento výzkum byla použita metoda kvalitativních rozhovorů, což je přístup výrazně odlišný od obvyklých dotazníkových šetření. Vhodnost kvalitativní metody v našem případě vyplývá z povahy problému – situace a příběhy pěstounských rodin jsou velmi individuální, jde o natolik specifickou populaci, že její výběr pro dotazníkový typ výzkumu by byl po praktické stránce velmi náročný, a hlavně dané téma vyžaduje volnější rozhovor, v němž je možné reagovat na podněty a rozvíjet konkrétní témata, jež se během rozhovoru vynořují. **Principy kvalitativního výzkumu stojí na tzv. induktivní logice poznávání, nejsou tedy určeny k ověřování předpokládaných skutečností (k testům hypotéz), ale mají za cíl vygenerovat nové vhledy do určené problematiky.**⁷

Objektivita každého výzkumu je vždy „objektivitou“ daného úhlu pohledu. Zatímco dotazníkový výzkum reprezentuje úhel pohledu výzkumníka, kvalitativní výzkum z logiky věci klade zásadní důraz na úhel pohledu respondenta. **Pro náš výzkum tedy vybíráme primárně perspektivu pečujících osob a činíme tak se samozřejmým vědomím, že jde nutně o partikulární pohled, v němž (jakož i v pohledech ostatních) jsou vždy skryty různé zájmy, postoje, zkušenosti i očekávání.** Právě tyto skutečnosti jsou však polem pro kvalitativní analýzu. Rozhovor není mapování reality, ale interakcí, v níž obě strany konstruují své porozumění situaci.

Konkrétně tedy neověřujeme pravdivost tvrzení, či pochopení a terminologii systému sociální péče, nepátráme po pozadí konkrétních případů a konkrétních důvodů například pro nesvěření dítěte do pěstounské péče. Jde nám o zachycení subjektivních pohledů a zkušeností s náhradní rodinnou péčí.

⁷ Reprezentativita kvalitativního výzkumu není primárně vztažena k populaci (výběr, ani počet rozhovorů k reprezentativitě nesměřují), ale k výzkumnému problému. Konkrétně to znamená, že naše výsledky nemají ambici popsat reprezentativně situaci příbuzenských pěstounských rodin ve vyloučených lokalitách, ale upozornit na typické situace, modelové příběhy, naznačit možné souvislosti.

Vzorek našeho výzkumu čítá 20 respondentek, jež mají nyní v různých formách náhradní rodinné péče celkem 36 dětí ve věku od 4 do 16 let. Vzorek byl konstruován tak, aby odrážel jak zkušenosti rodin s dětmi v pěstounské péči, tak rodin, v nichž jsou děti svěřeny do péče jiné fyzické osoby. S ohledem na rozložení rolí v rodinách, dotazované jsou výhradně ženy, nejčastěji jde primárně⁸ o babičky (14 případů), dále se vyskytují tety (2), vzdálenější příbuzné (sestřenice a tety matek) (2) a dvě osoby vůči dětem blízké (sousedky, kamarádky rodičů). Věk babiček je nejčastěji mezi 55–65 lety, mladší jsou pochopitelně ostatní příbuzné. Rekrutace respondentek probíhala prostřednictvím organizací IQ Roma servis a DROM, všechny respondenty pocházejí ze sociálně vyloučených lokalit v Brně. **Doplňkovým zdrojem informací pro kontextualizaci daných zjištění byl rozhovor se sociální pracovnící OSPOD.** S každou respondentkou byl veden hloubkový polostrukturovaný rozhovor, jenž byl zaznamenán a přepsán do textové podoby. Takto vzniklý datový materiál byl analyzován prostřednictvím různých úrovní kódování klíčových témat a jejich agregace do obecnějších analytických kategorií. Pro analytickou fázi výzkumu byl využit software Atlas.ti. Všechny přepsané rozhovory jsou anonymizovány a je s nimi nakládáno jako s důvěrnými daty. Rozhovory neobsahovaly žádné osobní údaje ve smyslu Zákona o ochraně osobních údajů.

Citace z rozhovorů, které jsou použity v této výzkumné zprávě, nijak neoznačujeme z důvodů anonymizace odkazů k respondentce. Pokud jsou zmíněna jakákoliv jména či místní údaje, jsou nahrazeny smyšlenými přezdívkami. Místní či jinak specifické údaje, vedoucí k možnosti identifikace případu, nahrazujeme taktéž smyšlenými ekvivalenty.

Specifika příbuzenské pěstounské péče

Příbuzenská pěstounská péče je specifická z mnoha úhlů pohledu, nicméně v obecné rovině lze říci, že je s ní spojeno několik paradoxů. Tyto do určité míry protikladné charakteristiky tvoří základní rámec daného výzkumného tématu, proto považujeme za užitečné prezentovat je před samotnými výsledky analýzy i přesto, že se budou ve výsledcích stále vynořovat: **Příbuzenská pěstounská péče má nejasný společenský i legislativní status. Mísí se zde morální aspekty, ekonomická hlediska i prevence sociální patologie.** Příbuzenská pěstounská péče je svým

⁸ Primárně proto, že většina dotázaných žen měla v pěstounské péči více dětí a v některých případech byly vůči dalším dětem v jiném vztahu (vzdálenější příbuzní, děti kamarádky).

způsobem ve **veřejném prostoru pod-reprezentovaná** ve srovnání s jejím faktickým rozsahem. V názorech laické veřejnosti, v mediálních prezentacích i v odborné literatuře je dominantní obraz pěstounství spojen s rodinami, které se rozhodly pro přijetí cizích dětí (srov. Pešková 2013, Ovesná 2018). Příbuzenská pěstounská péče je také v očích veřejnosti spojena s předsudkem o jejím zneužívání jako snadném zdroji financí.⁹ Zároveň ale statistiky ukazují, že mezi formami pěstounství dlouhodobě převažuje právě příbuzenská forma péče. (MPSV 2017) Dále musíme vzít v úvahu fakt, že podstatná část fakticky vykonávané příbuzenské pěstounské péče není v daných statistikách zahrnuta, protože prarodiče mají děti svěřené do péče třetí osoby bez přiznání nároku na finanční prostředky pro pěstouny (ibid.) a neznámá část prarodičů pravděpodobně situaci nefunkčních vztahů rodičů a dítěte neřeší formálně.

Tento nejasný status příbuzenského pěstounství je dán jeho hraniční povahou: jde o péči, která je „přirozenou“ součástí rodinných vazeb, nebo jde o situaci, která jde nad rámec mezigenerační solidarity a stát by do ní měl intervenovat? Jde o morální povinnost? Již pohled na statistiky svěřením působí nahodile, tudíž nevíme nic o okolnostech rozhodování – část dětí je příbuzným svěřena do pěstounské péče, část do péče jiné osoby. Situace se mění v čase a také v různých krajích je velmi různá, přičemž Jihomoravský kraj se zřetelně vymyká ve smyslu výrazně nižšího podílu svěřením do pěstounské péče. (Institut projektového řízení 2017: 77)

Zároveň je třeba poznamenat, že příbuzní s vnoučaty v péči pojetí morální povinnosti prakticky naplňují, otázka se však posouvá k finančnímu aspektu. Je-li opodstatněný předpoklad, že prarodiče by se z morálních důvodů měli ujímat dětí, které jejich potomci či příbuzní nemohou vychovávat, souvisí s tím nutně také předpoklad, že by tak měli činit na vlastní náklady bez finanční intervence státu? Zákonná vyživovací povinnost tak stanoví, nicméně praktická stránka věci je naprosto odlišná.

Rozhodnutí ze dne na den: Příbuzenští pěstouni bývají často postaveni před **nutnost rychlého rozhodnutí**, které má dalekosáhlé důsledky. Na rozdíl od profesionálních pěstounů, kteří měli možnost své rozhodnutí pečlivě zvážit a kteří se aktivně pro pěstounství rozhodli jako pro svého druhu zaměstnání, příbuzenští pěstouni jsou ve zcela jiné situaci. Ve chvíli, kdy je nutné odebrat dítě či děti biologickým rodičům, jsou příbuzní první, na koho se úřady obrací s dotazem na možnost jejich umístění. Příbuzní jsou často nuceni volit mezi odmítnutím, které by znamenalo

⁹ Srov. např. zde: https://zpravy.idnes.cz/drsna-finta-jak-obrat-stat-misto-socialnich-davek-pestounska-pece-p9j-/domaci.aspx?c=A100610_165259_domaci_hv
<https://www.novinky.cz/domaci/331291-politiky-drazdi-pestounstvi-muze-to-pry-byt-dobry-byznys.html>.

budoucnost dětí v dětském domově, či u jiných, pro dítě vzdálenějších a cizích pěstounů, a přijetím, které znamená velmi nejistou situaci z hlediska uspořádání domácností, osobního a pracovního života i finančních aspektů. Přijetí dítěte do péče a jeho finanční zajištění formou pěstounských dávek a příspěvku na úhradu potřeb dítěte jsou v případě náhradní rodinné péče příbuzných dvě nesouvisející věci. Ve chvíli, kdy se příbuzný (a zejména prarodič) rozhoduje dítě přijmout, nemá jistotu a ani transparentně odhadnutelnou pravděpodobnost, zda bude finančními prostředky od státu disponovat, nebo ne.

Vzhledem k faktu, že většinu příbuzných, kteří vykonávají náhradní rodinnou péči, tvoří prarodiče,¹⁰ je třeba zmínit specifika péče o děti osobami ve vyšším věku. Pěstounská péče jako celek předpokládá účast osob, či rodin, které mají saturovanou potřebu vlastního rodičovství a obvykle se pěstouny stávají lidé středního věku, jejichž vlastní děti již opustily rodičovskou domácnost. Prarodiče však tvoří podskupinu pěstounů, kteří jsou ještě o něco starší, což s sebou přináší rizikové faktory. Finanční zdroje prarodičů jsou často omezené, protože jejich příjmy místo mzdy tvoří důchod. I ekonomicky aktivní prarodiče v před-důchodovém věku mají velmi snížené šance návratu na trh práce v případě přetržky způsobené například intenzivním obdobím péče o kojence, nebo náročnou péčí o několik sourozenců. Taktéž návrat k rodičovské roli ve vyšším věku přináší obtíže konfliktních rolí. (srov. Backhouse, Graham 2012)

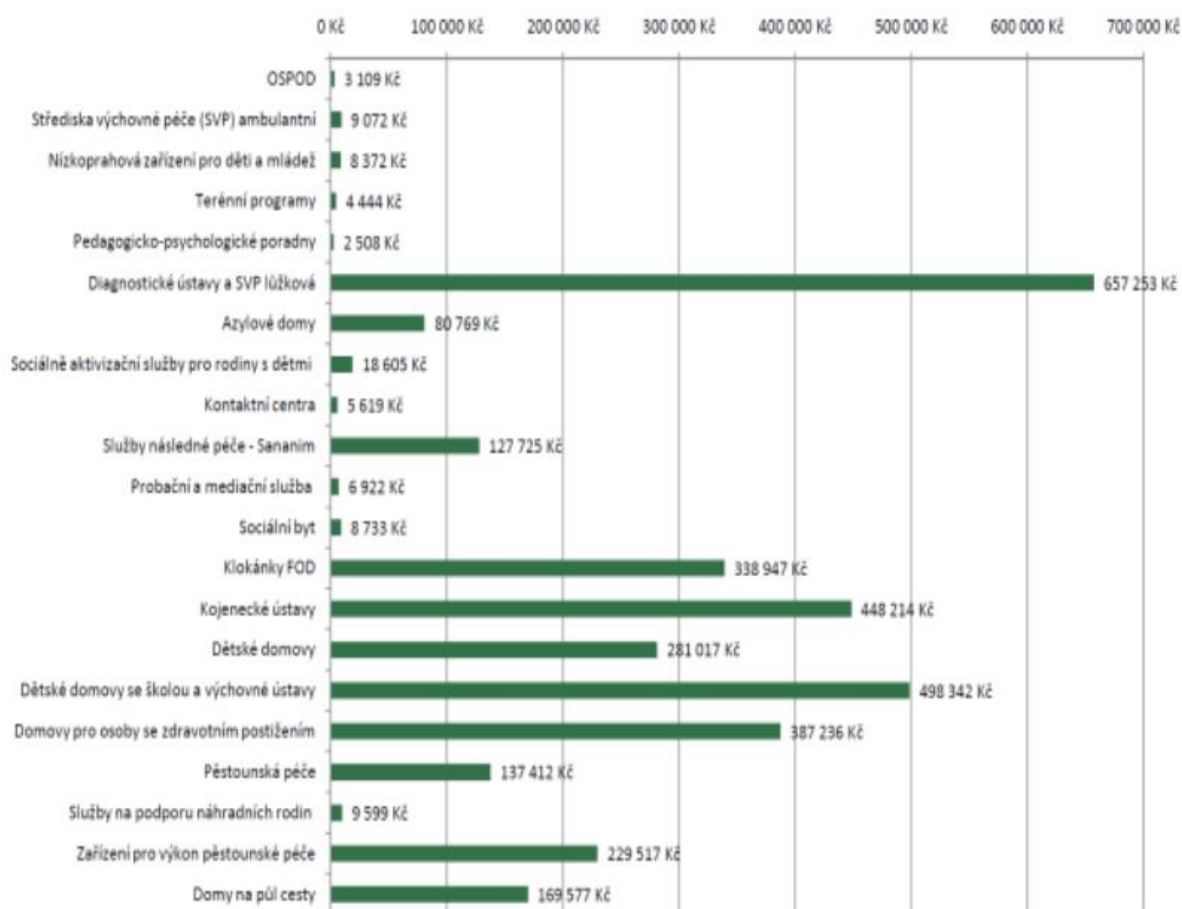
S péčí prarodičů souvisí další specifikum, jímž je setrvání dítěte v původním kontextu. Ačkoliv zásadní změna nastává, neboť dítě je odebráno z patologického prostředí a zraňujících vztahů rodičovské domácnosti, sociální, kulturní i geografická blízkost nového prostředí je podstatně významnější než v případě svěřením do jiné pěstounské rodiny. **Tento fakt přináší přednosti i rizika.** Jednoznačnou předností je zmírnění psychologických důsledků opatření na ochranu dítěte při zachování velké části vazeb na širší rodinu. Zároveň dítě obvykle nebývá zcela vytrženo z kontextu vrstevnických skupin, školy, zájmových činností. Jednoduše dítě si nemusí zvykat na cizí pečovatele a zůstává v prostředí, které zná. Obvyklá vazba na babičku se u mnoha zanedbávaných dětí pochopitelně automaticky posiluje s tím, jak rodiče selhávají a svěřením do náhradní rodinné péče je pak vlastně jen legalizací praxe. (srov. Chrenková 2015)

Na druhou stranu je tato blízkost vykoupena rizikem opakování nevhodných vzorců výchovy a rizikem pokračování patologického vlivu širšího prostředí. V publikacích i ve veřejné diskusi se často v různých variantách objevuje otázka, která souhrnně může znít takto: dokáže rodina,

¹⁰ Srovnej MPSV 2017.

z níž pochází selhávající otec či matka dítěte, vychovat vnouče bez rizika opakování nevhodných vzorců chování? Tento problém však v sobě zahrnuje propojené dílčí faktory, mezi něž patří nejen samotná výchova, ale souhrnný vliv prostředí. Sociologické i psychologické výzkumy poukázaly na množství rozmanitých mechanismů reprodukce sociálního statusu, které hrají významnou roli při vzniku sociální patologie. Ačkoliv individuální životní dráhy jsou různorodé, riziko selhání rodičů je obvykle součástí širšího problému souvisejícího s fenomény kultury chudoby, sociálního vyloučení celých komunit a lokalit. **V tom případě sociální politika stojí před dilematem vytržení dětí z bludného kruhu, nebo nutnosti redefinovat přístup k příbuzenské náhradní rodinné péči jako součást komplexních opatření, která intervenují do mechanismů sociální reprodukce znevýhodnění a chudoby.** Institut pěstounské péče však dovoluje tato rizika snižovat daleko účinněji než samotné svěřením do péče jiné osoby, neboť zahrnuje nástroje intenzivní sociální práce s pěstounskou rodinou. Výzkumy ukazují, že také ekonomická stránka věci hovoří pro intenzivní sociální práci s rodinou, která je mnohem levnější ve srovnání s umístěním dítěte do ústavní výchovy. Například materiál s názvem *Návrh optimalizace řízení systému ochrany práv dětí a péče o ohrožené děti*, jenž zpracovala společnost SocioFaktor pro MPSV, vyčíslil průměrné roční náklady na jedno dítě v pěstounské péči na 137 tisíc Kč. zatímco v dětském domově jde o 281 tisíc Kč. (Viz Graf 1) Zároveň je třeba poznamenat, že u dětí ze sociálně vyloučených lokalit a konkrétně dětí rozpoznatelné romské etnicity je varianta profesionální pěstounské péče velmi obtížně dostupná vinou nedostatku ochotných pěstounů. Prakticky je tedy volba mezi umístěním do náhradní péče rodinných příslušníků, nebo péče ústavní.

Graf 1: srovnání nákladů na jednotlivé typy služeb v Kč/dítě/rok

Poznámka: Převzato z: Křístek, A., & Pavloková, K., & Bittner, P., & Vyhnanek, T. (2010). Analýza legislativy, řízení a financování systému péče o ohrožené děti. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí v. v. i. IN: SocioFaktor (nedatováno)

V mnoha evropských zemích také specifika příbuzenské pěstounské péče institucionalizovali do podoby specifických postupů práce s nimi, které jsou navrženy právě proto, aby minimalizovaly efekt sociální reprodukce chudoby a patologie. (Novák 2013) V neposlední řadě je třeba připomenout, že generace prarodičů-pěstounů ze sociálně vyloučených lokalit se vyznačuje nadprůměrným počtem dětí (4-6) a selhávající rodič je obvykle jen jedním z více potomků, jež tito lidé vychovávali. U ostatních potomků v daných rodinách obvykle nelze mluvit o sociální patologii.

Výsledky výzkumu

(Pra)Rodičovská identita, cesta k náhradní rodinné péči

Cesty příbuzných k náhradní rodinné péči mají v prostředí vyloučených lokalit několik typických variant a odehrávají se v typickém kontextu široké, rozvětvené a věkově heterogenní rodinné struktury. Typické situace lze identifikovat jednak z pohledu pěstounů či pečovatelů, jimž je dítě svěřeno, jednak z hlediska příčin a okolností selhání biologických rodičů dítěte.

Pokud jde o situaci příbuzných, lze na jedné straně nalézt **pečovatele, kteří byli postaveni před nutnost rozhodnutí** – jejich jednání tedy bylo *reakcí* na odebrání či hrozbu odebrání dětí. Konkrétně jde o případy, v nichž OSPOD odebral dítě biologickým rodičům a buď kontaktoval příbuzné s možností svěřením do péče, nebo se příbuzní rozhodovali v akutně nastalé situaci, kdy byly děti krátkodobě v zařízení, případně hrozilo umístění v souvislosti s nástupem rodičů k výkonu trestu odnětí svobody. V této situaci obvykle dochází k mobilizaci rodinné solidarity a prarodiče, popřípadě širší rodina z popudu OSPOD spolupracují na převzetí péče o dítě.

Na druhé straně jsou případy, kdy převzetí péče znamená *důsledek snahy o řešení* – tedy důsledek vlastní aktivity. Zde se jedná o specifikum příbuzenské NRP, neboť situaci dětí prarodiče aktivně řeší ve spolupráci s OSPOD a náhradní rodinná péče je důsledkem společné snahy nalézt východisko. Prarodiče zde aktivně přebírají spoluzodpovědnost za jednání svých dětí a snaží se minimalizovat důsledky pro vnoučata.

RESPONDENTKA: Mám vnučku, teď je jí šest let, mám ji oficiálně soudně přiřčenou od jejích tří roků, nicméně dcera bydlela s námi i s vnučkou. Pak nějak začala, začala haprovat, její, její starost o dítě a když se to, když se to... Když už to nebylo únosný pro nás s mužem, my jsme si tu péči představovali jinak, protože sama jsem měla dítě že jo, takže vím asi jak rámcově má vypadat výchova. Tak jsem byla požádat sociální úřad, aby na ni trošku dohlídli, protože dcera se odstěhovala s malou. Takže jsme neměli už jakoby dohled na ni, jsme nevěděli přesně, co se děje, neděje... A tak jsem požádala sociální úřad tady na Brno Severu. Paní byla velmi ochotná, vykonala pár návštěv v místě bydliště a naznala, že ta situace je velmi zlá.

TAZATELKA: (souhlasné přitakání) Takže Vy jste to iniciovala?

RESPONDENTKA: Ano, ano, ano. Já jsem nechtěla... Netušila jsem, že to dojde v podstatě do těch konců, kdy mě nabídnou, že si ji můžu vzít do péče malou, ale tam šlo o víceméně, řeknu... O její zdraví, o její výchovu, o její život. Takže tam už potom nebylo zbylí že jo.

TAZATELKA: No a Vám rovnou nabídli tu pěstounskou péči, nebo ještě...

RESPONDENTKA: Ona mě nabídla právě paní po, já nevím půl roce, kdy jsem za ní chodila se ptát, jak vypadá ten dohled sociálního úřadu nad mou dcerou, tak... Že je to špatný a ona mě potom oslovila sama telefonem, jestli bych neuvažovala o pěstounské, že bych si vzala jakoby vnučku do pěstounské péče. Neměla jsem před tím vůbec tušení, co to obnáší, co to znamená jo. A tak jsme se sešly, ona mi o tom popovídala. Já jsem samozřejmě řekla že ano, protože tam šlo, řeknu o zdraví a život dítěte – malýho, že jo. Přímá příbuzenská péče že jo a pak jsme zkontaktovali dceru její, která kupodivu nebyla vůbec proti, ba naopak jo. Už když bydlela s námi doma, bylo vnučka já nevím, pár měsíců, tak tam náznaky byly, že by, jako jestli si ji nechceme vzít. Já jsem to neposlouchala napřed, tak já říkám - je to tvý dítě, starej se, chtěla jsi dítě, máš dítě, tak se starej, my ti pomůžeme. No ale ono se to, ono to sklouzlo vlastně úplně někam jinam všechno. Takže nakonec jsme dospěli po spolupráci sociální, sociálního úřadu jsme se dohodli vlastně do tý péče.

Příčiny selhání biologických rodičů typicky souvisí se závislostmi na drogách (častěji) a alkoholu, které jsou sekundárně (skrze související kriminalitu) obvykle spojeny s tresty odnětí svobody. (srov. Sobotková 2010, blíže k důsledkům zde: Fritsch, Burkhead 1981) Odchody do vězení na jednu stranu znemožňují péči o dítě, na druhou stranu paradoxně pomáhají situaci řešit radikální redefinicí prvků situace: rodič (obvykle matka) je silně motivován (často i přes předchozí nesouhlas a rozpory s prarodiči) na přidělení dětí spolupracovat, protože jeho spolupráce výrazně usnadňuje postup při svěřeni dítěte do náhradní rodinné péče. Ačkoliv o svěřeni rozhodují úřady a soud, rodič jednoduše vnímá volbu „babička vs. dětský domov“. V této situaci je většina matek schopna nalézt s prarodiči společnou řeč. Prarodiče i OSPOD mají jednoznačný impuls situaci řešit a evidentní pobyt matky v nápravném zařízení eliminuje potenciální podezření rodiny ze snahy zneužívat dávky pěstounské péče. Kontakt pěstounů a biologického rodiče/rodičů je pak kontrolovaný ze strany pěstounů formou návštěv ve vězení.

No, že jim hrozilo jako do pěstounské rodiny, ale do jiné, do cizí, což nám taky vadilo. No tak jsme se rozhodli, že jim teda pomůžeme, a že si je vezmeme my zpátky do rodiny, kde se narodily. Aby byly prostě doma.

Méně často, nicméně opakovaně, se vyskytují **situace, kdy matka děti opouští ze dne na den útekem** (obvykle do zahraničí). Na okraj je třeba podotknout, že útek, či absence otce sama o sobě takto hluboké krizové situace nezakládá, protože absentující otec je v současné společnosti a v rámci jejího systému sociální podpory poměrně standardní záležitostí. Ačkoliv ne všechny porody mimo manželství znamenají děti vychovávané samoživitelkami, velmi vysoká čísla poukazují na vysokou pravděpodobnost chybějících otců a nepřímo také riziko ohrožení dětí. Podle dat ČSÚ se v roce 2016 v celé ČR narodilo rodičkám se základním vzděláním 90 % prvních dětí mimo manželství a u rodičů s výučním listem to bylo 75,5 %. Čísla pro okres Brno-město se z celorepublikových průměrů nevymykají. V našem výzkumu jde prakticky vždy o děti

svobodných matek a otců, častá je také situace, kdy je otec „neznámý“, tedy neuveden v rodném listu. Ačkoliv primárně se při selhání rodičů ujímají vnoučat babičky ze strany matek, najdeme případy, v nichž pěstounskou roli přijímají prarodiče či příbuzní ze strany otce (v našem vzorku to byly čtyři rozhovory z dvaceti). Většinou k tomu dochází po apelu ze strany syna v situaci, kdy oba rodiče nastupují výkon trestu, nebo matka odejde náhle a bez dětí (pravděpodobně) do zahraničí.

R: No tak já jsem k tomu došla tak, že... Můj syn měl poměr s nějakou slečnou nebo spíš paní...Potom, mezitím se rozešli, protože byli ve výkonu trestu, a nakonec se to dítě, co se jí narodilo, jsem si ho musela vzít k sobě, do výchovy. Aby... aby nebyl prostě někde v nějakém ústavu.

T: Jakože jste musela, že Vám nedali na výběr? Nebo že jste si to nemohla zvolit?

R: Ne, že jsem nemohla, ale prostě syn, jako... ten dotyčný člověk, co mu patří to dítě, on prostě mě řekl, že ať si ho teda vezmu k sobě dom, protože... Nechce, aby to jeho dítě... Aby dopadl někde v nějakém ústavě.

Okolností, která je téměř vždy přítomna, je nízký věk vstupu do rodičovství (16 – 17 let není výjimkou). Rodičovství v takto brzkém věku obvykle znemožňuje pokračovat ve školní docházce, zároveň ale s kvalifikací na úrovni základní školy prakticky vylučuje perspektivu dobrého zaměstnání a finančního zajištění. Nízký věk rodičovství je výzkumy z celého světa označován za jeden z nejsilnějších prediktorů nestability partnerství i rizika patologických jevů (Booth, Edwards 1985, Lehrer 2008), současně výzkumy poukazují, že jde o součást uzavřeného kruhu, jenž posiluje mezigenerační reprodukci sociálního znevýhodnění či nestability rodiny. Například Nicholas Wolfinger (2005) hovoří o tzv. rozvodovém kruhu (divorce cycle) jehož součástí je snaha potomků vymanit se brzy z prostředí rodičovské domácnosti skrze velmi rané partnerské i sexuální vztahy a případné otěhotnění je sice na jednu stranu vnímáno jako nežádoucí, zároveň však ve specifických komunitách propůjčuje status dospělosti.

Nízký věk vstupu do rodičovství znamená také větší šanci začít znovu a jinak. Spíše se to pravděpodobně týká otců (nicméně naše data k tomuto již neposkytují podklady) a v malé míře také matek. Z rozhovorů bylo patrné, že několik matek tento nový život začalo buď v zahraničí, nebo s novým partnerem. To ale neznamená obnovení vztahu s dítětem, či dětmi dřívějšího pořadí – spíše naopak – například v situaci, kdy nový partner děti nepřijímá.

No a, takže u mě bydlela dcera, taky se tak naštvál, přítele, kde ji udělal jedno dítě, druhý dítě. Já sem zjistila, co je zač, už byl několikrát ve výkonu trestu. Propadl drogám, závislej. Ještě hraje automaty a teď nemá ani pobyt, ani nic, zdržuje se v zahrádkách a v chatkách tam někde u

Bauhausu, to víme. Zájem o děti neprojevuje, dluží i alimenty, všechno a já jsem právě dceři jako nabídla, říkám, většinou jsou tady, starám se o ně, všechno. Já říkám, a tak ona říká: mami, a nechceš si je teda jako vzít. Já říkám: jo, protože zase, našla si borca, velice hodnej člověk; dcera mu dala dvě děti, doktoři jí řekl, že už děti už nebude mít, měla samé mít císařský řezy. Ona mu porodila dvě dcery, on se pro ty malý může roztrhnout, opravdu. Dělá pro ně všechnu, dceru má rád, ale tady ty dvě nepřijímá.

Důležitým faktorem, jenž formuje podobu cesty k příbuzenské NRP ve vyloučených lokalitách je **specifická rodičovská (mateřská) a rodinná identita**. Již bylo řečeno, že pro samotné matky je rodičovství v dané kultuře zdrojem dospělé identity a není vnímáno jako problém do té míry jako v majoritní společnosti. (Bittnerová, Moravcová eds. 2013) Také jejich matky – nyní pečující babičky – mají téměř všechny zkušenost s relativně brzkým vstupem do rodičovství. Tato sdílená zkušenost je jedním ze zdrojů solidarity, ale i určitého pocitu zodpovědnosti až provinění za fakt, že nepřijetí rodičovské role dcery či syna nedokázaly babičky zabránit. Zároveň je u babiček typický relativně vyšší počet potomků, rozložených do delšího časového období. Nejsou výjimkou rodiny, kde vedle sebe žijí sourozenci v dospělém a kojeneckém věku. (například jestliže má matka první dítě v 16–18 letech, v době jeho plnoletosti je jí 34–36 let, což je věk, v němž bez potíží dochází k porodům vyššího pořadí). Tyto demografické charakteristiky znamenají, že děti v náhradní rodinné péči často jakoby vplynou do řady sourozenců a pro babičky se vlastně jen dále a dále prodlužuje čas intenzivního rodičovství. Některé děti oslovují své babičky „mami“ a o svých tetách a strýcích si myslí, že jsou bratři a sestry. Proto také babičky, ale i ostatní pěstounky typicky říkají, že pro ně péče o děti v NRP a vlastní děti nepředstavuje žádný rozdíl. Jejich identita je často spjata se zvládnutím péče o relativně velké množství dětí.

Struktury podpory a pomoci

Pro příbuzenské pěstouny a zejména pro osoby, které mají děti v péči bez přiznání pěstounských dávek, je role různých podpůrných institucí nezastupitelná (a paradoxně pěstouni k ní mají přístup z titulu dohody o výkonu pěstounské péče, ale ostatní pečovatelé cestu k nim nacházejí sami). Intenzivnější podpora je nutná hlavně z toho důvodu, že na rozdíl od ostatních pěstounů nebyli příbuzenští pečovatelé na svoji novou roli připraveni. Zatímco profesionální pěstoun zvolil pěstounství jako svoje povolání mnohem pravděpodobněji na základě předem

získaných informací a v jeho rozhodnutí nebyl přítomen tlak okolností, náhradní rodinná péče příbuzných vychází z jiných premis. **Ve většině případů je primární motivací akutní řešení krizové situace, která nastala v širší rodině.** Je zde tedy dítě, nebo neznámka spíše více dětí, které potřebují pomoc a hledá se způsob, jak problém řešit po stránce právní, finanční, organizační. Tyto okolnosti vedou často k nejasnostem ohledně volby právního institutu, nebo k mylným očekáváním.

U části příbuzenských pěstounů je patrné, že prvotní očekávání odpovídala spíše osvojení. Trvalí práva biologického rodiče, stejně jako určitá míra nejistoty, že může dojít k nečekaným a nežádoucím změnám v právním statusu dětí, nejsou faktory, jež by příbuzenští pěstouni informovaně volili a přijímali. Jsou jednoduše důsledkem strukturálních faktorů, jež vedou k přijetí daného typu náhradní rodinné péče:

Proč já jsem ji chtěla do té pěstounské péče? Protože je mám jenom v dočasné péči, běžné. Já jsem si myslela, že ta pěstounská péče jak kdyby mně zaručí, že opravdu ty děti u mně zůstanou, bude to moje jak kdyby právo se o ně starat a nebudu se muset s tou maminkou o ně přetahovat. (...) Oni mi řekli, že to tak není. Ale to já jsem fakt nevěděla, já jsem myslela, že ta pěstounská péče má nějakou záruku, že ty děti u mně budou. Že to nebude kdykoliv ona bude chtít a požádá si o ty děti. Přece to takhle to ani nebylo nebo bylo? Přece ty děti, když předtím chodily... (...) Já to nevím, nemám k tomu nějaké informace, že pokud přece jsou nějaký pěstouni tak je to určený, že se o ty děti budou starat! A jako, ta maminka na to měla dost dlouhou dobu! A předtím když se třeba deset let nebude starat. Přece když se deset let nemůže starat a najednou se rozhodne, že bude matka, jaký to bude mít dopad na ty pěstouny a na ty děti? (...) Tady se určuje hlavní práva matky, oni mi řeknou, ale ona má na to právo. A všichni mají na něco právo. To je zajímavý. A kdo potom bere ohledy na ty pěstouny třeba? Když se o ně starali. A na ty děti, jestli vůbec chtějí? Ptá se potom někdo těch dětí? Když se zeptáte mých dětí, tak oni řeknou, pfff my nevíme. Ale jako víte co, oni mají v sobě, jakože maminka. Takže, když se zeptáte a chtěla bys jet za maminkou? No já, oni jsou, jako nevíjí do čeho, oni nevíjí to zhodnotit. A potom když sem někdo přijede tak řeknou, já chci zůstat u babičky. Ale třeba kdyby, já nevím, kdyby přišla a řekla já jsem vaše, jestli by za ní nechtěli. Jo? Ale si říkám zase, jaký by to bylo nespravedlivý vůči mně. Že je to omezení. Je to omezení.

Je zřejmé, že tato očekávání jsou mylná, protože pěstounská péče je institut, jehož součástí je snaha narovnat vztah s biologickými rodiči a zachovat šanci na návrat. Logika tohoto opatření je pochopitelná – rodiče mají šanci dát svůj život do pořádku a neztratit vazbu na dítě. Funkčnost tohoto aspektu pěstounské péče je však problematická. Mezi respondenty výzkumu se nenašel ani jeden případ, kdy by děti směřovaly zpět k biologickému rodiči, nebo by se alespoň zvyšovala naděje na návrat. V jednom případě po příchodu matky z vězení (a detoxikaci) existovala velká naděje, matka dítěte však půl roku po návratu zemřela. Doplníme-li naše zjištění pohledem na statistiky MPSV, zjistíme, že z 1383 případů ukončení pěstounské péče v roce 2016 bylo 136 (10

%) ukončeno návratem dítěte k rodiči a 90 % jiným způsobem (nejčastěji nabytím svéprávnosti). V případě péče jiné osoby je z tisíce ukončení v roce 2016 přibližně 17 % návratů k rodičům a 83 % ostatních forem (nejčastěji svěření do jiné formy NRP). Vyšší míru návratů k rodičům eviduje MPSV u pěstounské péče na přechodnou dobu (19 %) a relativně nejvíce dětí se vrací k rodičům z nařízené ústavní výchovy (23 %). (MPSV 2017)

Tato čísla jistě nejsou argumentem pro tvrzení, že snaha zachovat naději návratu k rodičům je zbytečná, na druhé straně však náš výzkum ukazuje, že způsobuje nejistotu a komplikuje běžný život pěstounům. **Institut pěstounské péče má v sobě zakotven apriorní předpoklad, že kontakt s biologickou rodinou je žádoucí, a stanovuje povinnost pěstouna tyto vazby rozvíjet a posilovat.** Pěstoun musí umožnit biologickému rodiči kontakt a samozřejmě biologickému rodiči zůstává právo rozhodovat o dítěti. Tyto fakty mnoha pěstounům komplikují život a zároveň se postupně po novelizaci v roce 2013 ozývají hlasy odborníků, které upozorňují, že vztah k biologickým rodičům by neměl být řešen automatickým a plošným předpokladem žádoucího styku, ale více individuálně podle povahy vztahu s biologickým rodičem. (Barvíková 2015, Moštková, Sobotková 2016) **Z psychologického hlediska lze dodat, že sporadický styk s biologickými rodiči, kteří mnohdy opakovaně vytvářejí v dětech falešné naděje, působí mnohdy spíše destabilizujícím vlivem.**

V krajní míře to vyjadřuje názor respondentky, která na otázku co by doporučila lidem, kteří se rozhodují pro pěstounskou péči, odpovídá radikálně:

Tak pokud se rozhodne, že vzít si to dítě, tak jako určitě bych mu doporučila to, aby si hnedka zjistil, jaký to má rodiče a aby dal zákaz, aby se nevidali, protože ta starost je větší. Jako tohle mně dává víc zabrat než ty děti, jo. Protože jak říkám, s děckama nemám problémy, oni se snaží, jsou spokojení, takže tam ani není pak, kde by se našel ten problém. Já teďka řeším jenom tu matku, takže určitě bych jim poradila, aby prostě si zařídili to, aby měli ten zákaz styku rodičů, protože ti pak dělají peklo. Že navádí ty děti, že. Pro ty děti je to těžký, protože oni si řeknou, u tety su spokojenej, všechno mám, jo; jezdím všude a všechno. Ale tohle je přece mamka, že. Tak mamka, když mi řekne, že pojedu do New Yorku, tak jí budu věřit. Jenomže on ví, jo; pořád mu říkám: ty seš strašně... nemůžeš věřit mámě, že tě vezme do New Yorku, když ona nemá ani korunu! A víš, že prostě je...oni to vijou, že ona chodí za chlapama za peníze, a že bere drogy a všechno jo. Takže on že se rychle jako nechá ovládat, prostě že jí věří, tak tohle jako potom jako dělá velký peklo, no. Tady v tom...takže určitě bych jako, z mé zkušenosti, jo, hnedka bych řešila tohle no.

Na rozdíl od osvojení je pěstounská péče v současnosti jediným institutem, jenž umožňuje náhradním rodinám finanční zajištění náročné péče o svěřené děti. Jestliže stát směřuje od institucionální péče k péči v náhradních rodinách, musí také sociální politiky počítat s faktem,

že u podstatné části odebraných dětí budou o získání péče usilovat jejich příbuzní. Tento fenomén je žádoucí, neboť umožňuje zachovávat přirozené vazby dítěte a z výzkumů realizovaných v zahraničí plyne, že při dostatečném provázení rodin převažují pozitiva nad negativy. (Vecchiato, Canali 2013, Courtney, Iwaniec 2009, Hayslip, Kaminski 2005) V rozporu s těmito předpoklady je však poměrně nespécifická a nízká pozornost věnovaná problematice příbuzenského pěstounství a zejména kumulace příbuzenské náhradní rodinné péče v institutu svěřeni do péče jiné osoby, jenž nezakládá nárok na dávky pěstounské péče, a tak se z něj prakticky stává rezervoár příbuzných, kteří mají na starost dítě bez finančního zajištění. (Moštková, Sobotková 2016)

Na jednu stranu jsou zde nutné požadavky kladené na pěstounské rodiny, které je jistě žádoucí kontrolovat, neboť prakticky pro stát vykonávají náhradní péči místo hromadných zařízení a berou na sebe zodpovědnost za výchovu dětí. Na druhou stranu je třeba počítat s faktem, že křehkost partnerství, brzké rodičovství, zneužívání návykových látek a v důsledku opouštění rodičovských rolí jdou ve většině případů ruku v ruce se sociálním vyloučením a dalšími negativními jevy kumulovanými v sociálních skupinách či lokalitách. Jinými slovy matky a otcové, jejichž děti jsou v náhradní rodinné péči, začasťe pocházejí z širšího problematického kontextu, z vyloučených lokalit, v nichž také žijí jejich příbuzní. V těchto případech je diskutabilní, zda požadavky kladené na pěstouny lze očekávat také u příbuzných (praxe ukazuje, že požadavky jsou obvykle mírnější, zejména při svěřování do péče jiné osoby, nicméně systematický a transparentní rozdíl v metodikách není zakotven). Je-li žádoucí, aby odebrané děti měly co největší šanci zůstat v prostředí širší rodiny, je třeba podmínky příbuzenského pěstounství specifikovat spíše s ohledem na cíl než výhradně na způsobilost pěstounů. A cílem, jenž kromě naší analýzy nabízí také další výzkumy, by měla být minimalizace rizika opakování nevhodných vzorců výchovy, obecněji minimalizace mechanismů reprodukce sociálního vyloučení. (Barvíková 2015)

Jaké konkrétní struktury pomoci zdůrazňují respondenti výzkumu, jak hodnotí jednotlivé prvky a které jsou pro ně důležité? Toto téma jsme zařadili do standardizované části rozhovorů, kde měli dotázaní zhodnotit na třibodové stupnici svoji spokojenost s daným typem podpory a ve volném rozhovoru doplnit svoje poznámky k vysvětlení. Pro přehlednost prezentujeme seznam nabízených prvků a charakteristiky hodnocení v tabulce, nicméně tato čísla mají smysl jen jako rychlý přehled o povaze odpovědí, nikoliv jako statistický vzorek názorů cílové populace.

V tabulce jsou zobrazeny četnosti kladných, neutrálních a záporných hodnocení a pro rychlé srovnání i průměr (čím blíže 1, tím více pozitivních odpovědí). Počet hodnocení je u každé položky jiný, protože jsme do analýzy zahrnuli jen ty respondentky, které měly s daným prvkem podpory zkušenost.

Tabulka 1: souhrnné charakteristiky hodnocení prvků podpory ve standardizované části rozhovoru

				průměrné hodnocení 1-3
1. návštěva 1x2 měsíce (IQRS/DROM)	16	2		1,11
2. návštěva 1x6 měsíců (OSPOD)	12	3	2	1,41
3. poradenství v kanceláři – bydlení apod. (IQRS/DROM)	11	1		1,08
4. poradenství v kanceláři (OSPOD)	10	1	2	1,38
5. vzdělávání v Brně (IQRS/DROM)	12			1,00
6. vzdělávání na počítači (IQRS/DROM)	3			1,00
7. vzdělávání mimo Brno (IQRS/DROM)	3			1,00
8. finanční podpora, např. úhrada táborů (IQRS/DROM)	7	1		1,25
9. podpora školy	8	4	3	1,67
10. odborné služby, např. psycholog (IQRS/DROM)	6	3		1,33
11. prostředník komunikace (IQRS/DROM)	10	1		1,09
12. doprovod na instituce, např. úřady, školu (IQRS/DROM)	8	3	1	1,42

Návštěvy sociálních pracovníků jsou hodnoceny kladně. Intenzivnější styk mají pěstounky s neziskovými organizacemi, jejichž pracovnice navštěvují rodinu minimálně jednou za dva měsíce, většinou údajně častěji. Relativně hůře, stále však převážně kladně jsou hodnoceny návštěvy sociálních pracovníků OSPOD. Pokud jsou zmiňována negativa, jde obvykle o vnímaný nepoměr mezi tím, jaké informace může během krátkých a sporadických návštěv pracovnice OSPOD získat a jaké důsledky má její reference při soudních rozhodováních. Rozdíly v hodnocení jsou zčásti opět důsledkem roztržité agendy náhradní rodinné péče pod více pracovišť. Respondentky jsou ve styku se „svými sociálními pracovníci“, ale v určité chvíli nastane situace, kdy spadají pod referát NRP a přidává se tedy role dalšího aktéra, jenž často z pohledu dotázaných působí spíše negativně.

RESPONDENTKA: Je tam jedna, paní ze sociálky, paní, ježiš, jak ona se jmenuje, výpadek; ona je z Koliště, jo? Ale, pak ona třeba je právě u toho soudu taky. Ona je u soudu... No a ona právě tam

*dá nějaký papírek sepsanej... DOSPĚLÁ DCERA: A je všechno v háji [ironický smích]
RESPONDENTKA: A oni se na mě tak podívají, jak když si vás někdo prohlídne, hroznej pocit.*

Pokud jde o intenzivnější kontakt s pracovníci neziskových organizací, je z rozhovorů patrná dvojí pojetí: část respondentů používá termíny jako „nevadí mi to“ „nemám s tím problém“ což vystihuje jejich pojetí návštěv jako nutné kontroly. Druhá část respondentů spíše zmiňuje konkrétní témata a vnímá styk jako formu poradenství a podpory.

Poradenství v kanceláři je opět hodnoceno podle toho, zda jde o neziskové organizace, nebo státní správu. V prvním případě je hodnocení téměř výhradně pozitivní, protože neziskové organizace v principu stojí za svými klienty a motivace klientů docházet do IQRS či DROM je pozitivní (ve smyslu možnosti získat podporu, radu, třeba i kontakt a vytržení z každodennosti) a rozmanitá (ve smyslu různorodých přínosů).

Jo, tam se těším vždycky, když jdu na Íkvéčko. Dejte jedničku; jo, tam se těším, protože, že tam něco dostanu. Chodí tam kamarádky; tam se pobavíme, jo. Prostě, někdy se tam aj těším i ohledně toho, abych tam měla trošku klid, abych mohla vypadnout tady z toho bytu a tak.

V druhém případě je opět patrná odlišná role státní správy, kde kontakty jsou respondenty ve větší míře vnímány jako povinné, nebo důsledek problémů. Většina kontaktů probíhá spíše návštěvou sociální pracovnice u respondentek, i proto je tato forma kontaktu méně častá. Hodnocení je převážně pozitivní ve smyslu „nevadí mi to“, „nemám s tím problém“.

Vzdělávání v rámci výkonu pěstounské péče se týká pouze části respondentek a nejčastěji je využito v místě bydliště. Tuto formu vzdělávání hodnotí respondentky výhradně pozitivně. Mnohem menší zájem je o on-line formu pěstounského vzdělávání, nicméně tři respondentky, které ji využily, ji hodnotí pozitivně, u ostatních jde spíše o nepochopení a záměnu s výukou práce na PC (odpovědi typu „nevyžila jsem, umím“, nebo naopak „chtěla bych, ale už to pro mě asi není“). Stejný počet respondentek (3) využil a pozitivně hodnotí vzdělávání formou pobytu mimo Brno – této formě dávají přednost kvůli možnosti zajistit hlídání dětí (v rámci pobytu) a možnosti vyřešit povinné vzdělávání během intenzivní krátkodobé akce.

Další prvky podpory jsou využívány relativně méně často, někdy i proto, že nestejná situace dětí v péči vede pěstouny k volbě nevyužívat je. V rozhovorech byly zmiňovány případy, kdy dítě svěřené do pěstounské péče může využít např. letní tábor zdarma, ale za dítě v téže rodině, svěřené do péče jiné osoby, by bylo nutné tábor hradit. V dané situaci většina pěstounů volí rovnost mezi dětmi a dostupné služby nevyužívají vůbec.

R: A měla jsem jet do lázní, ale kvůli tomu, že vlastně nemáme to hlídání, tak jsem je nemohla podstoupit ty lázně.

T: Jo a třeba, jako třeba neexistuje nějaká možnost, že by Vám nabídli jako hlídání, jako pěstounce?

Ž: No ano, jako pěstounce ano, ale zase jenom těm dvěma a jim bych to musela všechno hradit, ale z čeho?

T: A vy teda třeba to nechcete udělat tak, že byste ty dva teda dala jako někde... Že jste nechtěla mít, někam...

Ž: Ne, tak oni jsou sourozenci a zas je dělit někam, ty dva by šli na lepší ty zas dvě by zůstaly tady jako.

T: Že mezi něma nechcete dělat ty problémy?

Ž: No nechci dělat žádný rozdíl a to dělá právě nám ty problémy.

T: Takže...

Ž: Oni by to jakože uhradili nějaký tábor, že by sehnali, ale dvěma ne. No tak je to takový špatný. Kluci by jeli a holky by zase zůstaly doma.

Podpora školy je relativně nejhůře hodnocenou položkou, nicméně stále i zde převládají pozitivní hodnocení. Ve vztahu ke škole respondentky většinou zohledňují přístup konkrétních učitelů k jejich dítěti. Podstatnou roli zde hraje fakt, zda vyučující zohledňují specifickou historii dítěte. Pokud je hodnocení negativní, opírá se zejména o pocit nespravedlnosti, zaujatosti proti dítěti. Vyjednávací prostor je pak minimální – jednoduše učitelka je „zasedlá“, „nemá ho/ji ráda“ a řešením je třídu, či školu vyměnit. Jednání ve škole jsou také jedna ze situací, kde dotazovaní využívají a pozitivně hodnotí možnost využít pracovníky neziskové organizace jako prostředníky či doprovod. Jiná situace, v níž je tato možnost využita jsou návštěvy v kanceláři OSPOD, nebo současné návštěvy OSPOD a klíčových pracovníků doma u dítěte.

Dítě v NRP ve škole a v kolektivu vrstevníků

Děti v pěstounské péči mají složitější život, často prožily epizodu ústavní výchovy, zažily zanedbávání či dokonce týrání rodiči a nemalá část z nich si již od narození nese následky drogové závislosti matky, což se podepisuje na jejich speciálních výchovných potřebách. Část dětí má zkušenost se školou v rámci ústavní výchovy. Proto jejich situaci a výsledky ve škole ovlivňuje jejich složitá minulost a nezřídka také hyperaktivita či jiné specifické potíže.

Na oblast vzdělávání ve vyloučených lokalitách se zaměřilo mnoho výzkumů, které ukazují mechanismy, jež se samozřejmě týkají i dětí v pěstounské péči – dotazovaní pěstouni na jednu

stranu nechtějí, aby svěřené dítě navštěvovalo školu, kde je převaha dětí romského původu, na druhou stranu tzv. bílé školy jsou pro ně stejně problematické z jiných důvodů. Dítě v kolektivu musí překonávat předsudky a jeho nasazení je nesrovnatelné s kolektivem v tzv. romských školách.

V rozhovorech se často setkáváme s dojmem, že konkrétní vyučující je zaujatý proti dítěti, argumentace respondentů je vedena v emoční rovině – ve smyslu, že učitelka je zlá, zasedlá, nebo nadřazuje jiným. Výchovné problémy dětí v péči jsou obvykle bagatelizovány a i v závažnějších případech, kdy se potomek ocitá v dohledu kurátorky a má za sebou delikvenci vypráví babička příběh o tom, jak na vnuka ostatní „zlí hoši“ svalí vinu a on spadne do problémů. Právě ve styku rodiny se školou a obecněji v přístupu ke vzdělávání se projevují nejproblematičtější momenty příbuzenského pěstounství. Zejména ve věku dospívání již výchovný styl prarodičů nedostačuje a riziko opakování nevhodných vzorců výchovy zde nabývá na významu. Konflikty s vyučujícími jsou obvykle řešeny spíše změnou třídy či školy než vyjednáváním.

...a sem řekla, že tu učitelku nechcu. Že já ju znám; je zlá a já ju tu učitelku nechcu. Tak toto jsme řešily, no a chtěla jsem, aby ho dali do jiné třídy. To okamžitě ředitelka; okamžitě ho dali do jiné třídy a už tam ta neučí, jo? Tu učitelku jsem nesnášela prostě.

Dalším tématem, jemuž jsme se ve výzkumu věnovali, byly vzdělanostní aspirace pěstounských rodin a dětí v nich. Ve srovnání s rodinami v majoritě jsou aspirace pěstounských rodin poměrně nízké. Učňovské školství zažívá během celého porevolučního vývoje útlum, nicméně pro většinu prarodičů je dosažení výučního listu u potomků stále meta. Zřídka se objevují vyšší vzdělanostní aspirace.

Ona chce jít na tu sociálně-právní. Já jsem původně chtěla, aby šla na něco jiného, ona nechce. Jo? A jí to baví tady tohle, tak jí v tom nechceme bránit, no chceme hlavně, aby si udělala školu, aby měla nějaký vzdělání. Protože co by jinak dělala? Byla by doma? Nebo chodila by na pracák? To není pro ni pořádná budoucnost. Takže ji vedeme k tomu, aby tohle chtěla. Ona zatím jo, názorově, ona nechce jít na žádný úřad práce. Že mně říkala, mami nás se ptali ve škole, jako co budeme dělat: tři čtvrtiny třídy řeklo že půjdou na pracák. Jo? No a ona tohle jako nechce. Takže jí vnucuju, musíš mít nějaký vzdělání, abys jednou nemusela někde uklízet jo? Anebo být na pracáku. Aby sis mohla vydělat, koupit. No, a že ona je tady v tomhle taková rozumná. Ví jo částečně, co chce.

Finanční, praktické a organizační stránky pěstounství

Zřejmě největším praktickým problémem náhradní rodinné péče ve vyloučených lokalitách (ale pravděpodobně i mimo ně) je fakt, že tytéž praktiky, tatáž zodpovědnost a totéž úsilí o výchovu spadají u části prarodičů do kategorie *pěstounství* a u části do kategorie *péče jiné osoby*.¹¹ Přičemž rozdíl mezi životními situacemi je minimální, ale rozdíl mezi finančním zabezpečením, možnostmi sociální práce s rodinou a možnostmi jejího přístupu k různým formám podpory je podstatný.

No, v pěstounské péči je to lepší, proto, protože tam máme více vymožeností, spolupracuje s náma sociální pracovnice, pod kterou chodíme; chodíme se vzdělávat, dvacet hodin se vzděláváme, abysme mohli vychovávat ty děti, jako abysme věděli jak, na který jak můžeme jít. A takže je to o hodně lepší a sponzorují nám výlety, máme více vymožeností než na té, jak té výchově, na té výchově máte jenom dítě ve výchově a víc se nikdo nezajímá o to dítě, jestli má co jíst, nebo nemá, nebo jak přežívá.

O tom, zda bude prarodiči dítě svěřeno do péče jiné osoby, nebo do pěstounské péče rozhodují faktory, jež nejsou samotným respondentkám výzkumu jasné, důvody rozhodnutí jim nejsou známé, nebo neodpovídají podmínkám definovaným v legislativě. **V Brně se navíc k rozdílům mezi příbuznými - pěstouny a příbuznými - „jinými osobami“ přidává fakt, že sociální práci pro oba typy NRP vykonávají rozdílná pracoviště.** Běžný výkon sociálněprávní ochrany dětí včetně situace svěřeni do péče jiné osoby vykonávají sociální odbory úřadů městských částí, zatímco pěstounství spadá centrálně pod Magistrát města Brna (Oddělení péče o rodinu a osoby ohrožené chudobou, Referát náhradní rodinné péče). Téměř všechny respondentky tedy zažily situaci, kdy nastává nutnost jednat s novým pracovníkem, jenž přebírá agendu ve chvíli, kdy se připravuje žádost o svěřeni do pěstounské péče. I při nejlepší vůli nelze zajistit, aby například informace poskytované různými sociálními pracovníci byly totožné či alespoň konzistentní. Spíše naopak: rozdělení agendy mezi dva typy úřadů přináší komplikace, neprůhlednost systému, nízkou úroveň spolupráce mezi různými úřady.¹² **Situace leckdy působí jako souboj a v důsledku může narušovat důvěru v sociální pracovnice i v systém jako celek.**

¹¹ Podle Ročního výkazu o výkonu sociálněprávní ochrany dětí například v roce 2016 proběhlo 1295 svěřeni dítěte do pěstounské péče blízké či příbuzné osoby (68 % z celku svěřeni do PP) a 1078 svěřeni do péče jiné osoby, kterou byla dítěti blízká či příbuzná (83 % z celku svěřeni do péče jiné osoby).

¹² Pracovníci OSPOD při městských částech pracují s rodinami dlouhodobě, nicméně jejich role v rozhodování o svěřeni do pěstounské péče je marginalizovaná. Zde má hlavní váhu vyjádření pracovníků OSPOD NRP při Magistrátu města Brna, do jejichž agendy žádosti spadají.

R: Byla to paní z Koliště. Ona přišla, teď Vám říkám, přišla jednou za celý rok na pět minut a pak nakonec jsme se uviděli potom až u toho soudu. Tak jsem si myslela, že... mě v tom bude podporovat, ale nakonec. Dopadlo to strašně špatně, hodně špatně to dopadlo. Já jsem vůbec ani nevěděla, co jí mám odpovědět na to, protože já jsem si myslela, že mě v tom bude jako prostě ještě...

T: Jakože... Je pro to pěstounství?

R: Ano, ano... přesně tak.

T: A ona byla proti.

R: A ona byla ještě proti tomu.

T: A říkala jako nějaký důvod, proč?

R: Ano, ona řekla ten důvod...mmm, že... Že to mám vzít všechno zpět, protože pokud to nevezmu všechno zpět tak, že přijdu o sociální dávky a o bydlení [tím je myšlen příspěvek na bydlení], který teď mám. A já jsem prostě té paní, která mě měla teď na starost... Tak jsem ji prostě jako věřila, že co ona řekne...

Skutečně jako souboj mezi úřady, jemuž klient spíše přihlíží, působí zážitek respondentky, která byla u soudu svědkem hlubokých rozporů v práci sociální pracovnice OSPOD a soudce:

Z: No tak ona si; oni si tedy přečetli ten její [pracovnice OSPOD] papír a udělali takhle hlavou, jo? [vrtí hlavou] Mně řekli že, co to je tady toto panebože; že ona tam měla jako napsaný; to bylo všechno samý zmatek, jo? Na ňu řvali a říkali: a vstaňte, když s váma mluvím! Na ňu, jo? [důrazně] A vy ste ju viděla, že toto, viděla ste ju, osobně? Ne. A okamžitě jí; do týdna dáte dítě, jo? Řvali všechno to jéé; tak já jsem tady toto slyšela, já sem byla šťastná, já sem byla šťastná. Tu advokátku jsem začala líbat; už toto, no všechno to bylo... Já sem šla pro něho druhý den hned. Všechno sem tam mu sbalila.

Tak ji vynadali, že ona se tak začervenala; a zastyděla, že ona měla tam v těch papírech samý chyby, jo; špatně napsaný všechno; tak ji tam ještě vynadali, na tom krajském soudě, ji tam ještě vynadali. A já sem během týdna měla kluka doma už napořád, ale měla jsem ho do péče výchovy, jo; jako zdarma.

Podobně zkušenost paní „Procházkové“, v níž se objevují sociální pracovnice z různých pracovišť („Nováková“, „Svobodová“), které v jejích očích pracují spíše v rozporu, než aby reprezentovaly transparentní systém. Nejasnou povahu soudních řízení ilustruje i odkaz na sociální pracovníci, která říká: „zkuste to“...

A já znám případy, jsou to romský ženy, nejsou z Brna a u nich tento zákon na soudě není! A já, jak jsem měla tady ten poslední soud, tak ke mně chodila paní tady z Koliště, co byla vlastně nad pěstounským. A ona byla u mě pro to. Protože paní sociální to ví. A ona už věděla předem, že to budu mít zamítnutý. A já ji říkám. Paní Nováková tak mi tedy řeknete pravdu, má cenu, aby ten soud byl? Zkuste to paní Procházková! A ona už věděla, že mi to nebude povolený. Že ona mi to osobně neschválí. Paní Svobodová se s ní ještě dohadovala a ona ji říká, no víte tam je v zákoně,

že nesmí mít [exekuce]. Tam není psaný bezdlužnost. Tam je psaný bezúhonnost! Jo? V těch podmínkách. A paní Svobodová jí říká, to jsem jí řekla i já, říkám bezúhonnost nemá se slušností nic společného. Bezúhonnost je beztrestnost. Jo? No, no a pak jsme šli k soudu druhé den a vona se ji ptala soudkyně jaký má na to názor, protože dost záleží tady na těchto sociálních. Když ona se vyjádří kladně, tak i kladně je rozhodnuto. A ona říká, já nemám proti paní Procházkové nic jako jo co se týče výchovy a tady těchto věcí, ale vzhledem k exekuci to nedoporučuju. Takže mi to zamítli, dali mně ju do té výchovy.

Tyto případy nejsou ilustracemi náhodných selhání, ale indikují několik problematických aspektů systému. Prvním je roztržitost agendy, která přináší subjektivní pocit klientů, že záleží na libovůli konkrétních úřednic, že jde o souboj moci a zejména, že zájem dítěte zde nehraje roli. Druhým je neprůhlednost a nepředvídatelnost rozhodování, kterou ani samy pracovnice OSPOD neumožňují redukovat. Naopak vytvářejí zdůvodnění, opírající se o argumenty, o nichž se samotní klienti dozvědí, že jednak nevyplývají ze zákona, jednak nejsou aplikovány v jiných regionech (exekuce).

Většina dětí ve zkoumaných rodinách během svého pobytu v náhradní rodinné péči zažila epizodu svěření do péče jiné osoby a následně svěření do pěstounské péče. To z praktického hlediska znamená, že po část jejich života v rodině nebyly náklady na péči o ně pokryty dávkami pěstounské péče. Tento fakt je výsledkem relativně vysokoprahové povahy přístupu k dané formě sociálních služeb. Dávky pěstounské péče nejsou nárokové, o pěstounství se rozhoduje soudně, žádosti většinou nejsou schopny žadatelky samy připravit a část z nich ani nerozumí logice celého procesu. Ačkoliv je pěstounství z odborného hlediska legitimizováno teoriemi,¹³ jejichž předmětem je primárně vazba mezi dítětem a pečující osobou, systém rozhodování o svěření zohledňuje kritéria, jež jsou z tohoto hlediska podružná a vypovídají jen o momentální situaci potenciálních pěstounů, případně reprezentují určitou formu morálních aspektů zásluhovosti dávek. Zároveň je sice z právního hlediska pochopitelné, že během pobytu dítěte může dojít ke změnám rozhodných skutečností, nicméně z hlediska funkčního je obtížně přijatelné, že rozhodování o různých formách NRP včetně finančního zabezpečení dítěte netvoří jeden balík úkonů, o nichž soud ve spolupráci se zainteresovanými aktéry (zejména rodina, OSPOD) rozhodne v nejlepším zájmu dítěte.

¹³ Zejména teorie citové vazby (attachment) vycházející z práce Johna Bowlbyho (Bowlby 1988), teoriemi socializace a sociální reprodukce (Mead 1934).

Formální legitimizací zamítavých rozhodnutí o svěřeni do pěstounské péče jsou exekuce žadatele. Do jaké míry se tato charakteristika pěstounských rodin promítá do jejich schopnosti pečovat o svěřené děti je velmi diskutabilní.¹⁴ Zejména v situaci, kdy chybí individualizovaný přístup ve smyslu rozlišení výše dluhu, aktivity při jeho splácení a podobně. Fakticky však dítě v péči zadlužených prarodičů setrvává, jde jen o přiznání statusu pěstounů pro nárok na dávky pěstounské péče. Je tedy zřejmé, že exekuce žadatelů nejsou problémem z hlediska posouzení nejlepšího zájmu dítěte (dítě je v zadlužené rodině ponecháno), ale spíše odrazem snahy institucí vyhnout se neadresnému plynutí dávek, nebo v horším případě formální legitimizací skrytě diskriminačních mechanismů. Zároveň je třeba poznamenat, že možnost exekuce se u dávek pěstounské péče vztahuje pouze na odměnu pěstouna, zatímco z příspěvku na úhradu potřeb dítěte nemohou být exekuce strhávány. (MPSV 2018) Nejasné řešení těchto otázek dále komplikuje argument možného zneužívání instituce pěstounství v situaci, kdy prarodič formálně vykonává pěstounskou péči, ale rodič fakticky žije ve stejné domácnosti a o děti pečuje. Ilustrací je situace respondentky, jejíž žádost o svěřeni do pěstounské péče byla odmítnuta s formálním odůvodněním vyživovací povinnosti prarodiče, nicméně v pozadí je patrné, že institucionální kultura je v daném případě postavená na jiných latentních hodnotách. Tyto hodnoty mimoděk reprezentuje sociální pracovnice (zde jako paní Ruprechtová), jež naznačuje, jaké jsou obecnější příčiny daného přístupu.

R: Potom člověk se opravdu stydí něco žádat. Mně to připadalo že já jsem tam přišla a ta soudkyně říká, že je to úplně zbytečné. Já jsem ten návrh vzala zpět totiž. Jako ten soud začal tak, že je úplně zbytečný, tady budeme půl hodiny, protože ten návrh nemá vůbec žádný podklad. Jo? Že jako babička mám povinnost se o ni starat a zbytečně tam budeme trávit půl hodiny. Takže ta soudkyně s tím už přišla, že mi to zamítne, takže opravdu by bylo zbytečné asi tam být. A říká no, když to vezmete zpět tak se tady nebudeme muset zdržovat. Protože je to vaše povinnost se o ni starat. Paní jako právě sociální pracovnice napsala, že nejsou odůvodněné důvody k tomu.

Takže tak. Takže člověk se potom fakt strašně stydí, že tam vůbec šel. Jo? Nezajímá ho žádný důvody, proč. Tak, ne. Ju zajímala ta zpráva, tím že sem její babička tím to končí. Takže tak. No, co vám o tom ještě můžu říct? Člověku je pak trapný něco potom žádat. Jo? Já jsem to potom říkala i paní Ruprechtové a ona mně říkala, že... Víte, co mně řekla? No to můžete poděkovat, jakože svým těm, jakože Cikánům, že si berou děti do pěstounské péče proto, aby dostávali peníze a přitom ty rodiče s nima dále bydlíjou. Rozumíte?

T: A to vám povedala paní Ruprechtová?

¹⁴ Argumentace exekucemi vytváří paradox: na jednu stranu by exekuce mohly být chápány jako indikace nevhodného prostředí – pak by děti v péči těchto prarodičů neměly setrvávat, na druhou stranu by exekuce mohly být chápány jako výdaje ohrožující životní standard dítěte – pak by měl být každý další příjem zvažován jako přínos.

R: Ano. Že to jako, ona mně řekla, no to může poděkovat jako těm, co tu pěstounskou dostávají a je to jako formou podvodu. To mi řekla paní Ruprechtová. Jo? Že jím mám poděkovat, že ten soud nechce dávat dětem, babičkám do pěstounské péče. Řekla mi to tak. Že si je berou formou podvodu. Jo? Takže. Je to potom fakt člověk potom, nemám ani chuť se s něma bavit. Ona viděla, že jsem taková. Ona si potom z toho jako chtěla, nechtěla jsem se s ní ani bavit. Ona mně pozvala pozvánku, já jsem tam teda šla, ale nemněla jsem z toho dobrý pocit, protože ona si potřebovala jenom napsat zprávu že?

Výsledkem je utvoření opozitního postoje, ztráta důvěry a pocit osobní urážky. Přitom je otázkou, do jaké míry jsou právě dávky pěstounské péče vhodným způsobem nekalého obohacování. Jednak je třeba péči o děti fakticky vykonávat, což je kontrolováno na základě dohody o výkonu pěstounské péče. Jednak jsou okolnosti absence rodičů, nebo jejich neschopnosti vykonávat péči velmi často snadno doložitelné (výkon trestu). Dále je třeba brát v úvahu, že dávky pěstounské péče se započítávají do příjmů domácnosti, takže se v části případů stane, že domácnost ztrácí nárok na jiné dávky a výsledkem může být jen o málo lepší finanční situace. Nakonec samotný striktní předpoklad, že rodič dítěte by neměl setrvávat v domácnosti prarodičů je sporný, neboť narušuje rodinné vazby. Důsledná aplikace tohoto pravidla například při návratu rodiče z výkonu trestu znamená spíše překážku pro narovnání vztahů, neboť zde je potřeba delší časový úsek. Rodič je okolnostmi nucen buď co nejdříve po návratu převzít péči o dítě (se ztrátou nároku prarodičů na dávky pěstounské péče), nebo musí setrvávat mimo domácnost prarodičů, což je jedna z cest k bezdomovectví.

Naše analýza ukazuje, že dalším důsledkem nejasného přístupu jsou případy, kdy v jedné domácnosti najdeme vedle sebe děti svěřené do pěstounské péče a svěřené do péče jiné osoby. Uvážíme-li, že jde stále o tytéž pečující osoby a tutéž situaci rodiny a přijmeme-li obecný předpoklad, že v zájmu svěřeného dítěte je vždy spíše aby jeho pečovatelé měli vyšší míru jistoty finančních příjmů, než nižší, je tato situace rozporuplná a nepochopitelná. Stát na jednu stranu garantuje základní standardy - přebírá zodpovědnost za výchovu dítěte v situacích, kdy rodina selhává - chrání ho dohledem OSPOD a intervnuje ve smyslu sociálních politik. Na druhou stranu z velké části ponechává na aktivitě samotných uchazečů o pěstounství – prarodičů, do jaké míry budou schopni zajistit podporu pro dítě v pěstounské péči. Ze zkušenosti samotných prarodičů pak vyplývá, že výsledek je do značné míry závislý na nepředvídatelných okolnostech, bez ohledu na potřeby dítěte či rodiny: na jakého pracovníka narazí, k jakému soudci se případ dostane.

Rozdíly mezi nárokem na různé formy podpory, které se vážou k pěstounské péči, neomezují jen konkrétní děti, ale narušují využití podpůrných prostředků jako celku. Pěstouni nemají k dispozici peníze, nebo nejsou ochotni doplácet dětem, jež nemají na podpůrné aktivity nárok (tábory, kroužky), zároveň však nechtějí vytvářet mezi nimi rozdíly, a tak nabídky nevyužívají.

Výzkumy zkušeností pěstounů, reflexe veřejné diskuse i mediálních reprezentací ukazují, že pěstounství má v očích veřejnosti velmi rozporuplné konotace. **Mýtus pěstounství jako výnosné výdělečné činnosti komplikuje život i pěstounům ve vyloučených lokalitách.** Tím více, že se s nimi pojí představa o notorickém zneužívání sociálních dávek a dávky pěstounské péče jsou pak v tomto pohledu jen další způsob, jak bezpracně přijít k penězům.

No ale já sem měla ještě ze začátku třeba problémy s tím, že jak vlastně ta paní z OSPODu mě oslovila, že věděla, že mám jako zázemí a všechno; že sem jediná možnost ještě těch dětí, že je můžu zachránit. Tak když sem vlastně řekla, že si je teda vezmu, jo; tak to sestra, mamka a taťka, všichni jako na mě, že vlastně si je беру kvůli penězům, jo; že vlastně pěstounství dává nějaký ty dávky. No jenomže oni si neuvědomí, co ty děti stojí, že; protože nikdy se nestarali, tak jak mají; nedávají jim ty možnosti, jak já, že.

V rozhovorech se objevují dva velice důležité aspekty, které odráží subjektivní nedostupnost a neprůhlednost systému. Prvním je fakt, že dotazovaní mají ze strany OSPOD NRP pocit aktivního odrazování od snahy získat rozhodnutí o svěření do pěstounské péče (a jejich výpovědi na reálné příklady takových postupů odkazují). Druhým a souvisejícím aspektem je emoční důsledek této situace – tedy strach. K vysokoprahové povaze sociální politiky se tedy přidává demotivace ze strany úřadů (pokud samotný úředník používá výraz „zkuste to“ přirovnává systém sociálního zabezpečení k loterii). Výsledkem je strach, který působí iracionálně nicméně pramení z nejasností: strach nepřijít o děti, o dávky, o bydlení. S ním je spojena určitá forma paralýzy, která odrazuje od jednání s úřady („radši do toho nebudu vrtat, abych o něco nepřišla“).

RESPONDENTKA ... já to sama nepochopím, protože já jak jsem podávala... k tomu soudu ten návrh, do té pěstounské péče a u soudu jsem na tom trvala, ale i přes to nevím podle čeho oni to tak rozhodli, protože já jsem vůbec nepochopila o co tam jde, oni ho neřešili, malýho. Oni ho neřešili... Oni řešili moje, problémy, protože než jsem teda vešla, než jsem teda šla... k tomu soudu. Tak paní, která mě měla na starost, tak už čekala, už čekala venku na chodbě. A ona mně řekla, že to mám vzít všechno zpět, protože pokud to nevezmu všechno zpět... tak, že přijdu o sociální dávky, který teď na něho mám a o bydlení.

TAZATELKA: Takže Vám jako v podstatě vyhrožovali? Jako, že tím, jestli budete žádat...?
RESPONDENTKA: Nevím, jestli vyhrožovala, ale prostě to tak bylo řečený, ano. Takhle to řekli. Nebudu konkrétně říkat, která to paní byla se mnou u soudu, ale prostě takhle mě to řekla. Než jsem teda vešla dovnitř do toho soudu.

TAZATELKA: Jako ještě před tím soudem Vám to řekla takto?

RESPONDENTKA: Ano my jsme s paní venku na chodbě a... ta paní, která ho měla teda... na starost, z toho Osvodu. Ona mě řekla, že ať to teda vezmu všechno zpět, protože přijdu o sociální dávky a o bydlení a já jsem se toho strašně lekla. Pokud nebudu mít na bydlení, nějaký sociální... Z čeho já pak ho budu žít? No z čeho? [rozhořčeně] Když já mám ještě doma svoje [dítě]. A platíte, platíte nájem... teď elektriku, služby platíte, teď platíte exekuci, teď platíte další dluhy, protože teprve teď na to přišli. Od té doby, co řešíme ty problémy, jo. Tak jsem si řekla, asi má pravdu ta paní, když mi to řekla.

Obavy, sny a výhledy

Respondentkami našeho výzkumu jsou až na šest výjimek babičky svěřených dětí (případně alespoň jednoho z nich) a tomu odpovídá jejich věk. V průměru je těmto ženám 57,8 let, nejmladší je 47, nejstarší 71 let. Pokud vezmeme v úvahu věk nejmladších svěřených dětí, jenž je v průměru 9,6 roku, zjistíme, že zletilosti dosáhnou svěřené děti průměrně když bude babičkám 66,2 let. Při dané konstrukci a velikosti vzorku tato čísla samozřejmě nevypovídají přesně o demografických charakteristikách populace, nicméně chceme jimi vymezit rámec pro ilustraci několika témat, s nimiž jsme se v rozhovorech setkali. Zejména jde o **relativně vysoký věk babiček jako rizikový faktor péče o děti**. S touto okolností se pojí ubývání sil,¹⁵ případná péče o partnera, nebo péče o vlastní rodiče (fenomén tzv. sendvičové generace - žena babička ve věku 55 let, její matka 70-75 let), důchodový věk, jenž s sebou obvykle přináší další snížení příjmů. **Dospívání a dosažení zletilosti svěřených dětí se tedy odehrává v kontextu zhoršující se životní situace babiček** – pěstounská péče zaniká v 18 letech svěřených dětí, částečně lze čerpat příspěvek na úhradu potřeb dítěte, nicméně dohoda o výkonu pěstounské péče zaniká, odměna pěstouna není vyplácena a prvky systematické práce s rodinou slábnou a nejsou systematicky nastaveny (výjimkou jsou situace, kdy dítě studuje, zde je hranicí věk 26 let, to se však v sociálně vyloučených lokalitách týká minima osmnáctiletých). Přitom je zřejmé, že opouštění rodičovské

¹⁵ Připomeňme obecně rozdílný přístup ke zdravotní péči i prevenci, jednoduše řečeno sociální vyloučení se projevuje i ve zdravotním stavu, takže babičky z vyloučených lokalit jsou na tom v průměru zdravotně hůře než ostatní babičky.

domácnosti trvá podstatně déle. Sociologická a demografická literatura v celém kontextu vyspělých euro-amerických společností popisuje výrazně pozdější časování základních životních tranzic, jimiž jsou odchod z rodičovské domácnosti, start v zaměstnání i založení vlastní rodiny. Pro období rozvolněného přejímání nových rolí se vžil termín vynořující se dospělost (emerging adulthood). (Arnett 2000, 2006) Naproti tomu vstup do dospělosti u dětí z náhradní rodinné péče i z ústavní výchovy stále tomuto trendu neodpovídají. Ačkoliv se nastavení přechodu z náhradní péče pomalu mění a existují asistenční služby, je zřejmé, že samotné normativní jádro systému ze sociologického hlediska odpovídá historickému období, kdy legální věk dosažení dospělosti a nabytí společenských rolí dospělého jedince nebyly v tak významné diskrepanci. Tyto skutečnosti dávají společně obraz paradoxní situace, kdy **u nejzranitelnějších skupin mladých dospělých sociální politika institucionálně setrvává u očekávání vstupu do dospělosti, jež bylo charakteristické pro předminulou generaci.** Reálné jednání ostatní populace se tomuto časování již téměř třicet let stabilně vzdaluje (srov. průměrné věky sňatků, porodů podle ČSÚ) a dospělých, kteří jsou v době formální plnoletosti schopni postavit se na vlastní nohy, je minimum i v rodinách, které své děti vybavují mnohem lepšími předpoklady, natož u dětí s problematickou minulostí. Zároveň prakticky všechny výzkumy zaměřené na rizikové rodinné chování upozorňují na nízký věk opouštění domácnosti rodičů, případně začátku sexuálního života, nebo vstupu do partnerství jako zásadní rizikový faktor nestability vlastních partnerských vztahů.

Ve výhledech do budoucna figurují u většiny pečovatelů typicky dva momenty: drogy a vzdělání. Drogy reprezentují obecnější obavu z pádu do závislosti, kriminality a jsou v podstatě symbolem sestupné dráhy, z níž téměř neexistuje cesta ven. Vnímání drog v očích respondentů by se dalo přirovnat k přírodnímu úkazu, na nějž nemáme vliv. Obava je silná, nicméně obvykle se s ní nepojí konkrétní popis opatření, nebo úvahy, jaké příčiny by závislosti mohly mít a jak se jim vyhnout. V tomto smyslu školení pro pěstouny určitě mohou situaci zlepšit. Důraz na vzdělání naopak reprezentuje naději vzestupné sociální mobility. S ohledem na rodinnou situaci zaráží fakt, že ve výhledech respondentek do budoucna nefiguruje sféra rodinného života – například přání nalézt si vhodného partnera, udržet stabilní vztah.

Výhled do budoucna

Jednou z možností pro budoucí výzkum i směřování odborné diskuse o příbuzenské NRP je téma **institucionálních a osobních ideologií**. Tento výzkumný problém nemohl být v rámci našeho šetření zpracován, neboť je tematicky odlišný a vyžaduje práci s jinými výzkumnými populacemi i jinými materiály. Naše výsledky však poukazují na užitečnost rozpracovat toto téma. Domníváme se také, že z konceptuálního hlediska je pojem ideologie plodnější než rámování budoucího výzkumu konceptem diskriminace. Zatímco diskriminace odkazuje k mechanismům, v nichž praxe při aplikaci daných pravidel (či pravidla samotná) se svými dopady liší na základě příslušnosti aktérů k širším skupinám, ideologie odkazují k samotnému myšlenkovému rámování daných praxí. Ideologie je obecnějším souborem úsudků, hodnotových orientací a postojů, s nímž nezbytně každý aktér přistupuje k dané sociální politice a konstruuje svoje porozumění systému. Různé formy institucionálních ideologií se manifestují v zákonech, vyhláškách, metodických pokynech. S různými formami osobních ideologií přistupují k systému různí aktéři (sociální pracovníci, pracovníci neziskových organizací, pěstounky, rodiče...).

Předmětem výzkumu i diskuse je třeba učinit nejen obsah těchto ideologií, ale i jejich vzájemnou provázanost, konzistenci, či konflikt. Ideologie jsou rámovány centrálními principy, jež dávají smysl danému systému. Mezi hlavní principy patří 1) spravedlnost, 2) ochrana zájmů dítěte a 3) výsledek.

(1) Spravedlnost znamená rámování praxe snahou narovnat, či neprodukovat křivdy, znevýhodnění. Ve svém důsledku vede vždy ke konečné otázce „kdo za to může“. Rozhodování je pak založeno na snaze hledat spravedlnost v tom, co si kdo zaslouží. Potíž je v nemožnosti kauzálně určit, kdo může za špatnou situaci aktéra.

(2) Ochrana zájmů dítěte znamená rámování praxe důrazem na dětského aktéra. Její nevýhodou je určitá tendence k izolovanosti řešení daná příklonem k dílčí perspektivě jednoho ze zúčastněných.

(3) Princip výsledku znamená rámování praxe odkazy na cílový stav. Tato ideologie je nejvíce náchylná k rozporům a její nekonzistence navrhujeme prozkoumat jak ve výzkumu, tak v diskusi. Jsou cíle sociální politiky jasně definovány v příslušných materiálech? Pakliže ano, jsou institucionální praxe v souladu s těmito cíli? Do jaké míry je však ideologie výsledku nabourávána ostatními rámci spravedlnosti a zájmy dítěte?

Domníváme se, že diskrepance v ideologickém rámování systému NRP různými institucemi a individuálními aktéry zejména v těchto třech principech může způsobovat potíže. Analýza těchto potíží bude užitečná ve chvíli, kdy nepůjde o identifikaci osobních selhání, ale konfrontaci ideologických rámců sociální politiky. Domníváme se, že toto rámování je třeba přesunout od principu spravedlnosti k principu výsledku. Tedy jednoduše řečeno místo zkoumání nároků aktérů zkoumat možnosti funkčních intervencí se zaměřením na cílový stav.

Shrnutí

Příbuzenská náhradní rodinná péče v rámci vyloučených lokalit představuje nejen specifický fenomén hodný výzkumné pozornosti, ale je třeba ji chápat jako důležitou součást boje proti chudobě a sociálnímu vyloučení. Z mnoha výzkumů je patrné, že sociální nerovnosti se sice manifestují skrze nerovné životní šance ve veřejné sféře (vzdělávání, trh práce, trh s bydlením), ale prosakují hluboko do sféry intimní a rodinné (křehkost vztahů, rizikové formy partnerství a rodičovství). Bez ohledu na lokalitu i etnicitu je patrné, že nižší sociální status znamená větší riziko narušení rodinných vazeb a zároveň narušená rodina původu vybavuje potomky mizivými předpoklady pro sociální mobilitu. Během porevolučního vývoje se v České republice bohužel podařilo tyto bludné kruhy souvislostí spíše posílit, než rozetnout. Postupná liberalizace, z níž převážná část populace těžila, má svoje oběti, v jejichž osudech se kumulují důsledky strukturální nezaměstnanosti, deregulace trhu s bydlením, privatizace a nedostatečná regulace úvěrového i exekučního podnikání.

Ve zkušenostech respondentů s příbuzenskou pěstounskou péčí se promítá nejasný status, jenž tento institut má. Pěstounství začalo být státem ve větší míře podporováno relativně nedávno a jeho hlavní ideou je nahradit péči v ústavech příznivějším prostředím náhradních rodin. V tomto smyslu jde o činnost, která v sobě slučuje morální i ekonomické akcenty. Od pěstounů se očekává láska k dítěti, na druhou stranu jde o službu, kterou pěstoun za odměnu vykonává pro stát (jelikož pěstounství nezakládá vyživovací povinnost k dítěti, stát pěstounům kompenzuje jejich náklady). Situace se dále komplikuje, pokud jde o příbuzenské pěstounství, protože zákon přímo nestanovuje, za jakých podmínek mají prarodiče nárok na dávky pěstounské péče, pouze říká, že jde o situace hodné zvláštního zřetele. Vyživovací povinnost přechází z rodičů na prarodiče, kteří v mnoha případech nemají dostatečné prostředky, aby ji zajistili. V kontextu vyloučených lokalit je toto spíše pravidlem než výjimkou.

Rozhodování o svěřením do pěstounské péče je pro dotčené netransparentní a nepředvídatelné. Nejsou výjimkou situace, kdy v jedné rodině žijí děti v pěstounské péči i děti svěřené do péče jiné osoby a situace v nichž totéž dítě zažívá dlouhé epizody, kdy je témuž pečovateli svěřeno do péče jiné osoby a posléze teprve do pěstounství. Tento stav je možná pochopitelný

z hlediska právních úprav, nikoliv však z hlediska prevence a sanace rizika sociálního vyloučení. Současná praxe soudů a OSPOD klade důraz primárně na posouzení vhodnosti a nároku žadatelů a řešení konkrétních situací, není však nastavena ke sledování dlouhodobých cílů na úrovni boje proti sociálnímu vyloučení. V běžných případech mohou být takové přístupy funkční, neboť jde o jednotlivá selhání, v případě sociálně vyloučených lokalit však jde o součást širšího problému a prostředky ušetřené na sociálních programech budou mnohonásobně převýšeny důsledky sociálních patologií.

Znamé, mnohokrát prozkoumané a velmi zřetelné riziko příbuzenské náhradní rodinné péče, jímž je opakování nevhodných vzorců výchovy, není v nespécifických formách NRP nijak důsledně podchyceno. Ačkoliv z hlediska žadatelů jsou nejpodstatnějším přínosem pěstounství dávky, které pomohou zlepšit obtížnou situaci rodin, z hlediska sociálních politik je klíčovým nástrojem dohoda o výkonu pěstounské péče a provázení rodin s ní spojené. Jestliže jde o nástroje proti reprodukci sociálního vyloučení, mělo by být zájmem státu pokrýt co nejvíce dětí v náhradní rodinné péči intenzivním provázením, a to zejména tam, kde péči vykonávají prarodiče.

Institut svěřením do péče jiné osoby je v systémovém pohledu kontraproduktivní: prakticky funguje jako jednodušší varianta pěstounství aplikovaná v případech prarodičů, u nichž je nižší šance pěstounství docílit. Tato praxe je z hlediska boje proti sociální reprodukci vyloučení disfunkční, neboť vede ke kumulaci znevýhodnění – rodiny, které jsou problematické, nedosáhnou nejen na pěstounské dávky, ale ani nejsou zařazeny do intenzivnějších programů vzdělávání a provázení, jež nabízí alespoň minimální šanci narušit opakování nevhodných vzorců výchovy.¹⁶ Přitom děti fakticky v péči daných rodin vyrůstají. Jestliže zájem dítěte je při rozhodování o pěstounské péči primárním kritériem, je dualita mezi svěřováním do péče jiné osoby a do pěstounské péče neobhajitelná.

Obecný předpoklad o vhodnosti udržovat a posilovat vztah s biologickým(i) rodičem(rodíči) je třeba revidovat a individualizovat. Na jedné straně komplikuje situaci pečovateli a je často spíše kontraproduktivní pro dítě (falešné naděje, stále se nenaplnující sliby, rozpolcený přístup k nejbližším příbuzným – socializace v neustále prodlužovaném provizoriu). Taktéž praktická

¹⁶ Dostupné jsou sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi, jejichž součástí však nejsou odborné služby a povinné vzdělávání.

stránka rozhodovacích pravomocí není dořešená – pečující osoby se potýkají s problémy od běžných úkonů spjatých se školní docházkou, lékařskými službami, až po možnost vycestovat s dítětem na zahraniční dovolenou. Legislativní úprava, jež vychází z ideje zachování co největší šance rodiče na návrat do rodičovské role, naráží na reálná data naznačující, že devět z deseti dětí v pěstounské péči zůstává bez návratu k rodiči.

Ne druhé straně může být možnost narovnat vztah s biologickým rodičem podryvána příliš důsledným uplatňováním pravidla odděleného bydlení. Například rodič po návratu z výkonu trestu nemůže využít bydlení u rodiny, nebo je jeho čas limitován následným ukončením pěstounské péče. Udržování vztahu s biologickým rodičem také může být funkční v symbolické rovině – i když se dítě nevrací do péče rodiče, jeho identita není nejasná, zná své kořeny.

Seznam použité literatury

- Arnett, J. J. 2000. „Emerging Adulthood: A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties.“ *American Psychologist* 55(5): 469–480.
- Arnett, J. J. 2006. „Emerging Adulthood in Europe: A Response to Bynner.“ *Journal of Youth Studies* 9(1): 111–123.
- Backhouse, J., Graham, A. 2012. Grandparents raising grandchildren: Negotiating the complexities of role-identity conflict. *Child and Family Social Work*, 17, 306–315.
- Barvíková, Jana. 2015. Anketa k pěstounské péči. *Fórum sociální politiky* 9(5): 26–28.
- Bittnerová, D., Moravcová, M. (Eds.) 2013 *Etnické komunity. Romové* Praha: FHS UK.
- Booth, A. and Edwards, J.N. 1985. Age at marriage and marital instability. *Journal of Marriage and the Family* 47(1): 67–75.
- Bowlby, J. 1988. *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. New York: Basic Books.
- ČSÚ. 2017. *Vybrané údaje o sociálním zabezpečení 2016*. Praha: Český statistický úřad. On-line zdroj: dostupné z <https://www.czso.cz/csu/czso/vybrane-udaje-o-socialnim-zabezpeceni-2016>.
- Courtney, M. E., Iwaniec, D. 2009. *Residential Care of Children: Comparative Perspectives*. New York: Oxford University Press.
- Fritsch, T. A., & Burkhead, J. D. 1981. Behavioral reactions of children to parental absence due to imprisonment. *Family Relations*, 30, 83–88.
- Gibbs, P., & Müller, U. 2000. Kinship foster care moving to the mainstream: Controversy, policy, and outcomes. *Adoption Quarterly*, 4, 57–87.
- Hašková, A., Waloszek, T. 2013. „Substitute Family Care in the Context of Social Policy of the Czech Republic“ *Sociální práce*. 2013(5) s.102–111.
- Hayslip, B., & Kaminski, P. L. 2005. Grandparents raising their grandchildren: A review of the literature and suggestions for practice. *The Gerontologist*, 45, 262–269.
- Horák, P., Horáková, M. 2017. „Childcare policy in the Czech Republic and Norway: two countries, two paths with many possibilities“ *Central European Journal of Public Policy*. 11(2): 43–60.
- Chrenková, M., Cilečková, K., Hašková A. 2015. „Faktory ovlivňující formu náhradní rodinné péče“ *Sociální pedagogika / Social Education*. 3(2): 38–50.
- Institut projektového řízení. 2017. *Analýza situace příbuzenské pěstounské péče*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky.
- Lehrer, E.L. 2008. Age at marriage and marital instability: Revisiting the BeckerLandes-Michael hypothesis. *Journal of Population Economics* 21(2): 463–484.
- Mead, George. H. 1934. *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press.

Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky. 2017. *Roční výkaz o výkonu sociálně právní ochrany dětí za rok 2016*. On-line zdroj – dostupné z: <http://slovník.mpsv.cz/davky-pestounske-pece.html>.

Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky. 2018. *Slovník sociálního zabezpečení*. On-line zdroj – dostupné z: <https://www.mpsv.cz/cs/7260>.

Moštková, Š., Sobotková, I. 2016. „Příbuzenská pěstounská péče: když dítě vychovávají prarodiče“. *E-psychologie elektronický časopis ČMPS* 10(4): 47–64.

Možný, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Národní centrum podpory transformace sociálních služeb. 2013. *Efektivnost prostředků vynaložených v ústavní a v komunitní péči*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky.

Novák, O. 2013. *Náhradní péče o děti v Dánsku, v Anglii a Walesu, na Slovensku a v Polsku*. Praha: Středisko náhradní rodinné péče. Dostupné z: <http://www.nadacesirius.cz/soubory/ke-stazeni/Nahradni-pece-o-deti-v-Dansku-Anglii-a-Walesu-na-Slovensku-a-v-Polsku.pdf>.

Ovesná, K. 2018. *Mediální obraz pěstounské péče v audiovizuálních médiích*. Bakalářská práce Univerzita Palackého v Olomouci Cyrilometodějská teologická fakulta.

Pemová, T., Ptáček, R., Macela, M. 2015. *Hlas dítěte v náhradní rodinné péči a jak mu naslouchat*. Praha. Kruh rodiny, o.p.s.

Pešková, L. 2013. *Mediální obraz transformace systému péče o ohrožené děti*. Diplomová práce Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií.

Ptáček, R., Kuželová, H., Čeledová, L. 2011. *Vývoj dětí v náhradních formách péče*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky.

Sobotková, I. 2000. „Psychological Assessment of Family Units: The Unique Type of Foster Care in the Czech Republic“ *Child Abuse Review* Vol. 9: 217–222.

Sobotková, I. 2010. „Biologické rodiny dětí, které jsou navrhovány do náhradní rodinné péče“. *E-psychologie elektronický časopis ČMPS* 4(1): 51–57.

Socio Factor. 2014. *Analýza služeb pro práci s rodinami a dětmi*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky.

Socio Factor. Nedaťováno. *Návrh optimalizace řízení systému ochrany práv dětí a péče o ohrožené děti*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/files/clanky/21721/optimalizace_rizeni.pdf

Vavrečková, V., Tichá, M., Ondrúšová, Z. Substitute child care as a current problem of social care in the Czech republic. *DANUBE: Law, Economics and Social Issues Review*, 8 (4), 237–248.

Vecchiato, T. Canali, C. 2013. Foster care in Europe: what do we know about outcomes and evidence?

Wolfinger, N. H. 2005. *Understanding the Divorce Cycle. Children of Divorce in Their Own Marriages*. New York: Cambridge University Press.